

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 340.15:348:26/28:257(477.74-25ОД)

С. Осадчук,

здобувач кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ХРИСТИЯНСЬКІ ПІДСТАВИ ПРОСВІТИ ТА ФОРМУВАННЯ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ М. ОДЕСИ)

Формування духовного світу особистості – це велике і складне питання, що потребує комплексного й багаторічного розв'язання.

Сьогодні в Україні по-різному тлумачиться поняття духовності, розроблено різні підходи до її формування, які часто суперечать й заперечують один одного. Бажання допомогти молоді спонукає шукати спільні точки зіткнення між різними формами суспільної свідомості, вести діалог, звертатися до витоків духовності, що лежать у багатстві людської історії, культури, науки, філософії, релігії.

В останні десятиліття еволюції нашого суспільства динамічно розвивається релігійне середовище. Демократичні зміни в усьому світі, науково-технічна революція та створення незалежних держав принципово змінило позиції церкви в соціумі, що вимагає нового підходу, сучасної оцінки розвитку правових засад церкви. Науковий інтерес до феномену церкви зумовлюється, в першу чергу, методологічним переосмисленням розуміння суті церкви як соціальної інституції та її ролі в усіх сферах суспільства під впливом суттєвих світоглядно-ідеологічних змін. В другу чергу, принципи організації та функціонування церкви, а відповідно і правового регулювання, є суспільно-значущим важливим структурним

елементом соціалізації людини. По-третє, є загальновідомим, що формування сучасних правових систем проходило під безперечним впливом релігії та церкви. Отже, дослідження такого явища як церковне право дає нам можливість краще осмислити становлення національних правових систем та їх розвиток в сучасних умовах, причинно-наслідкові зв'язки в праві сьогодення.

Звернення до вивчення церковного права обумовлено сучасним розвитком правової науки, яке потребує не абстрактного нормативного підходу, а широкого дослідження всіх правових явищ, виходячи з пріоритету прав і свобод людини.

Для розгляду проблематики даної статті важливо відмітити заслугу у розкритті питань впливу церкви та релігії на суспільство і державу, яка належить І. Луцькому та М. Рибачуку, у працях яких не лише визначається вплив релігійної норми на формування громадянського суспільства, а й зв'язок останнього з церквою, а також місце та доречність застосування церковно-канонічного права у процесі регулювання відносин у суспільстві.

Здавна в Україні існувало домашнє (сімейне, батьківське) навчання і виховання дітей. Дітям передавалися трудовий досвід і життєва мудрість, краса рідної мови

і почуття людської гідності, прагнення до волі й братерства. Люди стихійно прагнули оволодіти знаннями, спираючись на багатовіковий досвід поколінь.

Ця стихійна народна освіта накопичення знань стали основою і початковим етапом пізнання життя, наук, сприяла виникненню шкіл грамоти в далекі часи середньовіччя. Дальшого розвитку набула українська мова, яка відіграла дедалі більшу роль у розвитку освіти та наукових знань, духовному поступі в Україні.

Перша українська школа виникла в 1546 р. у Львові як приватний заклад [1, с. 59].

Школи грамоти відкривалися тоді переважно при церквах і монастирях, де дітей навчало й виховувало освічене духовенство. Але шкіл було надзвичайно мало, і вони не могли забезпечити маси людей навіть початковою освітою.

Визначним осередком шкільної освіти і науки в Україні стала Острозька греко-слов'янська школа (1578 р.), що піднялася до рівня тогочасних академій. У ній викладалися граматики, арифметика, музика, грецька, латинська, польська і слов'янська (руська) мови. Першим ректором цієї школи став учений-просвітител Герасим Смотрицький, а викладачами працювали Дем'ян Наливайко (брат народного героя), Василь Суразький, Тимофій Михайлович та інші освічені люди. Острозька школа давала середню і вищу освіту. В ній здобув освіту Петро Сагайдачний. Засновником-протектором цієї школи став князь Костянтин Острозький (1526-1608 рр.) – український культурний діяч і противник уніатства.

Острозька школа існувала до 1640 р. і мала помітний вплив на дальший розвиток освіти в Україні, підготувала певні умови для появи братських шкіл (тобто шкіл, які відкривали братства) у Львові, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Луцьку, Києві та багатьох інших містах, їх нараховувалося близько 30. Найраніше була заснована братська школа у Львові (1586 р.), а її ректором став Іов Борецький, викладачами

– Стефан і Лаврентій Зизонії, Памво Беринда та ін.. Навчання в братських школах регламентувалося статутом (Порядок шкільний). У братських школах навчалися діти шляхти, духовенства, міщан, козаків.

Поряд з братськими існували протестантські школи на Волині та Поділлі, а також вірменські школи в Галичині, що давали освіту переселенцям з інших країн.

Викладачі тодішніх шкіл створювали навчальні посібники. Наприклад, за «Граматикую слов'янською» (1619 р.) Мелетія Смотрицького (1577-1633 рр.) навчалися учні українських, білоруських і російських шкіл протягом 150 років. М.Ломоносов назвав її «ворота вченості». Петро Могила склав «Требник» (1631 р.) і «Анфологію» (1636 р.) – збірники молитв повчального змісту: перший для богослужіння в православних церквах і другий – для навчання учнів братських шкіл.

Цей період був прогресивним і для вивчення церковних наук, але вивчалось воно на примітивному рівні.

Тільки 16 листопада 1811 року за пропозицією обер-прокурора і на виконання волі Олександра I з'явився синодальний указ, яким «незмінним правом» стало викладання Закону Божого у всіх навчальних закладах військового та цивільного відомств з тим, що щорічні публічні іспити мали відтепер розпочинатися саме з цього предмета, оскільки він «містить у собі головну і суттєву мету освіти». Керівники навчальних закладів були зобов'язані запрошувати на такі іспити почесне духовенство, а в кафедральних містах – і самих архієреїв. Причому духовні особи повинні були надавати докладні консультації тим викладачам Закону Божого, які не мали достатніх здібностей з цього предмету [2, с. 63].

Закон Божий викладався і в такому поліконфесійному місті, як Одеса і саме в період значного впливу тут єзуїтів. Велика кількість населення, роль міста в торгівлі і нестача навчальних закладів у краї стали причиною

утворення в Одесі комерційної гімназії. Заклад мав складатися з трьох відділень, з яких перше являло собою парафіяльне училище, друге – повітове училище, третє – безпосередньо гімназією. Вчитель першого відділення серед обов'язків мав і вихованців у головних началах Закону Божого. З 30 годин на тиждень у першому з двох класів другого відділення на катехізис і Священну історію відводилось 5 годин, а з 30 годин у другому класі – 3 години на питання обов'язків людини і громадянина [3, с. 25].

У 1817 році в південному регіоні було вирішено створити вельми престижний навчальний заклад закритого типу – лицей. Урочисте відкриття лицю відбулося 6 [19] січня 1818 року. Першим директором Рішельєвського лицю 1817-1820 року став абат Шарль Ніколь, особа надто примітна у громадських колах міста. В Рішельєвському лицей викладався Закон Божий, що закріплене було в самому статуті навчального закладу: «Все, що відноситься до віри, є важливою частиною виховання в лицей» [4, с. 7].

Законовчителі словом і своїм прикладом повинні були закріплювати в вихованця віру і благочестя.

При лицей діяв православний храм. Для лицейців Закон Божий викладався кожного дня на протязі двох років навчання. Вихованці вивчали напам'ять по два чи три вірші із Святого писання. Кожного ранку наглядачі повинні були у них вислухати те, що ті вивчили. Всі учні збирались ранком в загальний зал і слухали молитви, які читав священник. Перед молитвою священник читав лицейцям духовні книги.

За період існування Рішельєвського лицю змінилось чотири законовчителі: Архімандрит Феofil (1818-1825), протоієрей Ісидор Гербановский (1825-1833), монах Порфірій Успенський (1833-1838) і Михайло Карпович Павловський, протоієрей, ставший в майбутньому професором кафедри богослов'я Новоросійського університету (1838-1873) [5, с. 99-101].

Цікава й така деталь. Лицей, як у навчальній, так і в господарській частині, мав своє внутрішнє правління, головою якого був одеський градоначальник, а членами – батьки, діти яких навчалися в лицей. Їх обов'язком була «турбота за точним дотриманням правил Статуту», але вони не мали права вводити від себе будь-які встановлення, не спитавши на це дозволу вищого керівництва. Члени правління стежили за поведінкою та успіхами учнів, в кінці кожного тижня вони подавали звіт про навчання і поведінку вихованців, були присутні на іспитах, підтверджували рахунки економа лицю, вибирали професорів і наглядачів.

Влітку 1861 року Олександр II, який проїздом зупинився в Одесі, було подано прохання про відкриття тут університету. Цар погодився на реформування Рішельєвського лицю на Новоросійський університет, проте офіційний дозвіл надійшов лише у червні 1862.

Перший навчальний рік у Новоросійському університеті розпочався 7 вересня 1865 року на трьох факультетах: фізико-математичному, історико-філологічному і юридичному – найбільш численному. Четвертий факультет – медичний – було відкрито у 1900 році. Першим ректором університету став професор І.Д. Соколов.

Юридичний факультет у 1865 році у своєму складі мав наступні кафедри: 1) енциклопедії; 2) історії важливих законодавств, давніх і нових; 3) історії російського права; 4) історії слов'янського законодавства; 5) римського права; 6) державного права; 7) цивільного права з цивільним судоустроєм і судочинством; 8) кримінального права з кримінальним судоустроєм і судочинством; 9) поліцейського права; 10) фінансового права; 11) міжнародного права; 12) економіки і статистики; 13) церковного законодавства (канонічного права) [6, с. 17].

Богослов'я було обов'язковим предметом для всіх факультетів Новоросійського університету. Читались курси православ-

ного богослов'я – догматичне і моральне. Вони були розраховані для студентів першого і другого курсів. При переході студентів на третій курс, вони по цих предметах здавали іспит [7, с. 163].

Викладання велось історико-догматичним методом. Виклад проводився не в системному, а в послідовному порядку. Першим викладалось поняття богослов'я, богослов'я як взагалі, а далі біблійне старозавітне, новозавітне і вчення отців церкви [8, с. 5].

За період існування кафедри церковного права з 1865-1918 змінилось чотири професора, які були завідувачами кафедри: Павловський М.К. – з 1865 по 1873 рр., Кудрявцев А.Н. – з 1873 по 1888 рр., Войтковський В.М. – з 1888 по 1900 рр., Клітін А.М. – з 1900 по 1919 рр.

В Росії церковне право вивчалось виключно практично. Перші спроби вивчати його науково припадають на межі XVIII- XIX ст. Тільки в кінці 18 ст. введено було викладання церковного права в Московській духовній академії. В інструкції, складеній митрополитом Платоном, рекомендовано було читати і толкувати «Кормчу книгу» у всіх духовних академіях. Після реформи духовної школи в 1808 році в академіях введено було викладання курсу канонічного права. На викладачів ставили обов'язок не тільки узагальнювати канонічний матеріал, але і науково обробляти його. Автором першого підручника церковного законодавства (1848 року) був протоієрей Іван Скворцов, який викладав канонічне право в Київському університеті святого Володимира. В 1874-1875 роках вийшов курс професора Московського університету Н.К. Соколова «Із лекцій по церковному праву». Ці лекції по церковному праву, за характеристикою А.С. Павлова «відрізнялось відповідною якістю викладу і достатньою твердою юридичною постановкою предмета».

У відповідності до навчальних програм Новоросійського університету значна роль відводилась предметам релігійного напрямку. Про це свідчить той факт, що в 1865 р. від кафедри

богослов'я була відділена кафедра церковної історії і церковного права. Завідувачем кафедри богослов'я та її професором обрано протоієрея професора Михайла Карповича Павловського, який розпочав свою релігійно-педагогічну діяльність ще у Рішельєвському ліцеї в 1833 р. Він неодноразово переобирався на цю посаду і лише у 1873 р. у зв'язку з погіршенням стану здоров'я М.К. Павловський припинив викладацьку діяльність. У 1889 році М.К. Павловський подарував університетській бібліотеці 450 книжок богословського змісту. 16 березня 1898 р. М.К. Павловський помер і був похований на старому одеському цвинтарі.

Колишній директор ліцею професор О.М. Богдановський згадував лекції та проповіді М.К. Павловського як «слова пророка, які запалювали серця людей». Заслуга Павловського в тому, що він відстояв свободу викладання богослов'я в університеті, орієнтуючись на формування в студентах морально-християнських цінностей.

Наступником М.К. Павловського на кафедрі богослов'я став Олександр Миколайович Кудрявцев, якого професор сам запросив до Новоросійського університету під час зустрічі у Відні в 1872 році.

26 грудня 1873 року О.М. Кудрявцев був рукопокладений у сан священника, а з 1874 р. до кінця життя викладав у Новоросійському університеті. Наказом Міністерства народної освіти від 29 березня 1880 року О.М. Кудрявцев був затверджений у званні професора богослов'я. Крім Закону Божого, він викладав ще канонічне право. Серед документів «Особистого фонду О.М. Кудрявцева», який зберігається в Державному архіві Одеської області, є конспекти лекцій професора низки предметів, які він викладав: богослов'я, історії, філософії, логіки та церковного права [9, с. 169-171].

Вони вказують на сумлінний підхід їх автора до науково-педагогічної діяльності, за яку він у 1887 р. був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня.

Під час перебування на посаді професора Імператорського Новоросійського університету Олександр Миколайович написав значну кількість проповідей і статей, пов'язаних із історією церкви, які опубліковані в місцевих журналах, газетах, «Херсонских епархиальных ведомостях» та інших виданнях. Значний резонанс серед осіб духовного звання мала його робота «Сравнительный очерк епархиальной деятельности по свечной операции». Автор переконливо показав, яку користь церковнослужителям може принести влаштування епархіальних свічних заводів та безпосередній контроль за продажем свічок у спеціально створених церковних лавках. Зазначена праця викликала інтерес і позитивний відгук духовенства з різних регіонів Російської імперії.

У 1888 р. О.М. Кудрявцев за власним бажанням звільнився з Новоросійського університету і переїхав до Москви, де йому запропонували кафедру богослов'я в університеті. Проте у тому ж році він тяжко захворів і повернувся до Одеси, де незабаром помер.

21 грудня 1888 р. вийшов наказ міністра народної освіти про призначення професором богослов'я Імператорського Новоросійського університету протоієрея Василя Мироновича Войтковського, який до цього понад 17 років очолював кафедру церковної історії. Він читав лекції з богослов'я, церковної історії та канонічного права. Одночасно займався благодійною діяльністю, зокрема брав участь у відкритті в Одесі їдальні для малозабезпечених студентів [10, с. 269].

В.М. Войтковський став настоятелем Університетської церкви Олександра Невського. Впродовж свого служіння протоієрей неухильно дотримувався позиції, що всякий храм Божий є найвищою школою Божою на землі. У ньому вивчається наука про Царство Боже з його вищими цілями і благами, наука про тимчасову і вічну долю людини, про земне, істинне щастя і небесну благодать. Аналогічне призначення має й Університетський храм. Роль

його священника полягає в сумлінному викладанні божественної мудрості, вірного її розуміння та застосуванні в людській життєдіяльності. Наука без віри, – підкреслював протоієрей, – легко може перетворитися в своєрідне ідолопоклонство – віру поклоніння лише одній, видимій природі людини, а не істинному єдиному Богу [11, с. 26-30].

Кафедру церковної історії в 1889 р. посів вихованець Казанської духовної академії, магістр богослов'я, екстраординарний професор Микола Хомич Красносельцев. На цей час він зарекомендував себе талановитим науковцем, якого обрано дійсним членом Казанського товариства археології і етнографії, почесним членом Ростовського музею Церковних старожитностей, дійсним членом Імператорського Московського археологічного товариства, Київського історичного товариства Нестора-літописця, Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті, Одеського товариства історії і старожитностей та членом-кореспондентом Константинопольського історико-філологічного товариства [12, с. 1-48].

Будучи істориком за покликанням із богословською освітою, М.Х. Красносельцев пріоритетного значення надавав церковно-історичним дослідженням. Посада професора церковної археології і літургії обумовила виокремлення з кола його наукових інтересів церковно-археологічного та історичного напрямків [13, с. 32].

Свої наукові напрацювання професор використовував при підготовці лекцій з церковної історії та археології. Він узагальнив їх і видав окремою книгою в 1889 р.

Викладачами канонічного права на кафедрі церковного законодавства Імператорського Новоросійського університету були світські особи з вищою духовною освітою. Впродовж 1870-1875 рр. його викладав Олексій Степанович Павлов. Він закінчив Казанську духовну академію і впродовж 1863-1870 рр. був екстраординарним професором

канонічного права. Під час перебування в Новоросійському університеті О.С. Павлов активно займався науковою роботою.

У 1887 р. екстраординарним професором церковного права при Імператорському Новоросійському університеті став Олександр Іванович Алмазов, який у 1884 р. закінчив Казанську духовну академію і захистив магістерську дисертацію. Одеський період позначений активною науковою та викладацькою діяльністю. У 1897 р. О.І. Алмазов став доктором богослов'я, а через рік – екстраординарним професором Новоросійського університету по кафедрі церковного права. У 1902-1904 рр. О.І. Алмазов був деканом юридичного факультету ІНУ. Там отримав звання заслуженого ординарного професора по кафедрі церкви Новоросійського університету. Помер О.І. Алмазов у 1912 р. в Одесі.

З 1917 р. ставлення держави до Церкви змінюються і не в кращий бік. На зміну державній владі, яку Церква помазувала святим миром при коронації, приходить нова революційна влада. І ця влада рахувала неможливим залишатися в тісних стосунках з Церквою. Тимчасова влада принципово розглядала для себе світське життя без відношень з церквою. До влади прийшли сили, які сповідували атеїзм і заперечували Церкву і Закон Божий. В цих умовах Церква старалася запобігти можливому негативному впливу держави, знайти компроміс. 2 грудня 1917 р. Помісний Собор прийняв спеціальне «ОПРЕДЕЛЕНИЕ», яке виразило погляди Церкви на її правове становище в державі. В цьому документі говорилось про те, що при зміні державного ладу повинні бути прийняті державою основні положення, визначаючі відношення Церкви і держави. Церква рахувала важливим, щоб держава визнала, що Православна Російська Церква складає частину єдиної Вселенської Христової Церкви, займає в Російській державі пріоритетне серед інших віруючих публічно-пра-

вове становище, як по віруючих, так і з історичних джерел.

Але замість підтримки Церква отримала повне відмежування і в подальшому була гонима цією ж державою.

Закінчився і освітній період – Постановою Народного Комісаріату Юстиції від 24 серпня 1918 р. «Про порядок введення в життя Декрету «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Так, у статті 33 «Про викладання релігійних віровчень» говориться, що всі кредити на викладання релігії в школах повинні бути закриті, і викладання віровчень повинно бути залишено без всякого матеріального забезпечення.

Можна рахувати, що з цього часу завершилось викладання церковних дисциплін в Новоросійському університеті.

Десятиріччя атеїстична влада вела боротьбу з Церквою, знищуючи як фізично так і морально.

І тільки з утворенням України як незалежної держави ставлення до церкви зі сторони держави покращились. На сьогодні в Україні треба сформувати таку модель взаємовідносин церкви та держави, щоб не призвести до порушень свободи віросповідання, принципу рівності релігійних організацій перед законом. Принцип верховенства права понизує усі сторони відносин держави і церкви. Сама зв'язаність держави правовими вимогами є головною гарантією свавілля. У той час відсторонення держави від релігійних процесів не може і не повинно мати абсолютний характер.

Ключові слова: Християнство, Церква, освіта, церковне право, законодавство, Імператорський Новоросійський університет.

В статті досліджуються підстави просвіти та формування церковного права в Україні на прикладі м. Одеси, зокрема в Новоросійському університеті. Проаналізовано викладацьку та наукову діяльність

завідуючих кафедрам професорів М.К. Павловського, О.Н. Кудрявцева, В.М. Войтковського, А.М. Клітіна, О.І. Алмазова. Звертається увага на необхідність формування в сучасній Україні такої моделі взаємовідносин церкви та держави, яка не призвела б до порушень свободи віросповідання, принципу рівності релігійних організацій перед законом.

В статті досліджені основи просвіщення і формування церковного права в Україні на прикладі г. Одеса, в частині в Новоросійському університеті. Проаналізовані викладацька і наукова діяльність завідувачів кафедр професорів М.К. Павловського, А.Н. Кудрявцева, В.М. Войтковського, А.М. Клітіна, А.І. Алмазова. Обращається увага на необхідність формування в сучасній Україні такої моделі взаємовідносин церкви і держави, яка не привела б до порушення свободи віросповідання, принципу рівності релігійних організацій перед законом.

Література

1. Історія української літератури Т. 1. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 59.
2. Недільні школи та бібліотеки в Україні. Історія культури України. КДС І клас Київ, 1985. – С. 63.
3. Маркевич А.І. 25-летие Императорского Новоросійского университета / Маркевич А.І. – Одеса : Економ тип, 1890. – 734 с.
4. Історія Одеської національної юридичної академії. – Одеса : Юридична література, 2002. – С. 7.
5. К Биографии Проф. М.К. Павловского / Ришельевский лицей и Императорский Новоросійский университет. Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета. Часть 1. – Одеса : Тип. Высочайше утверждение Южно-Русского Общества Печатного Дела / Пушкинская ул. 20. – 1890. – С. 99–101.
6. Юрченко П. и Яковлев В. Аббат Николай / Ришельевский лицей и Императорский Новоросійский университет. Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета. Часть 1. – Одеса : Тип. Высочайше утверждение Южно-Русского Общества Печатного Дела / Пушкинская ул. 20. – 1898. – С. 17.
7. Приложение: Расписание занятий / «Обозрение преподавания в Императорском Новоросійском университете на осеннее полугодие 1890 г. – Одеса : Экономическая типография / Одесский вестник / 1890. – С. 163.
8. Кудрявцев А.Н. Краткий курс лекций по Православному Богословию. – М. : Тип. Волчаникова, 1889. – С. 5.
9. Бачинська О.А., Бевзюк І.П., Данилова Е.С., Войтковський В.М. ст. 169–171. Професори Одеського Новоросійського університету. Біографічний словник. Т. 3. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 169–171.
10. Професори Одеського Новоросійського університету. Біографічний словник. Т. 3. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 269.
11. Войтковский В.М. Три речи профессора Богословия протоиерея В.М. Войтковского, сказанные в Университетской Церкви. – Одеса : Типолиотография Штаба Одесского военного округа. – 1894. – С. 26, 30.
12. Алмазов А.И. Профессор Николай Фомич Красносельцев. Очерк его жизни и ученой деятельности / А.И. Алмазов // Поминка по Н.Ф. Красносельцеве. Издание Историко-филологического общества при Императорском Новоросійском университете. – Одеса : Экон. типогр. – 1899. – С. 1–48.
13. О религии и церкви. Сборник документов. М., 1965. – С. 32.